

Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München. Herausgegeben von Lenz Kriss-Rettenbeck und Gerda Möhler, München—Zürich 1984, Verlag Schnell und Steiner, ss. 592 + XVI tablic barwnych.

Nie jeden ze zwiedzających wielkie Bawarskie Muzeum Narodowe w Monachium zafrapowany został namacalnymi wręcz analogiami pomiędzy katolicyzmem bawarskim a polskim. Spośród nich do najbardziej może pociągających porównawczą wyobraźnię należy kult relikwi oraz ruch pątniczy. Dzieje pielgrzymek i miejsce ruchu pątniczego w dziejach religijności i społeczeństwa w czasach bardziej i mniej od nas odległych należą do dziedzin badanych wnikliwie, zwłaszcza w nowszej nauce historycznej. Poza aspektami ściśle religijnymi, jak najsluszniej zwrócono uwagę na wielkie znaczenie ruchu pątniczego w dynamizowaniu życia szerszych warstw społecznych zarówno w średniowieczu jak i w wiekach następnych. Aczkolwiek pątnictwo nie było wynalazkiem średniowiecza¹, w naszym kręgu kulturowym zaczęło właśnie w średniowieczu odgrywać doniosłą rolę. Rola ta zresztą w różnych fazach wieków średnich nie była jednolita i jednoznaczna.

Także w Polsce można zaobserwować wzrost zainteresowań badaniami nad dawnymi pielgrzymkami i miejscami kultu; nie jeden cenny artykuł na ten lub zbliżony temat ukazał się również na tych łamach. Opublikowana przed kilkoma laty monografia Aleksandry Witkowskiej, podobnie jak wcześniejsze studia tej uczo-nej², mogą być przykładem wykorzystania relacji o pielgrzymkach,

¹ Por. B. Kötting, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrt in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Regensburg—Münster 1950 (przedruk 1979).

² A. Witkowska, *Kulty pątnicze piętnastowiecznego Krakowa. Z badań nad miejską kulturą religijną*, Lublin 1984. Recenzje: M. Rożek, *PHis* 76: 1985 z. 3 s. 587—591; J. Kracik, *Drogi i bezdroża chrystianizacji w rodzimych kultach późnego średniowiecza*, *NP* 64: 1985 s. 269—279. Z dawniejszych prac A. Witkowskiej z tej dziedziny por.: *Przemiany w ruchu pielgrzymkowym i praktyce odpustów w Kościele zachodnim w XIV—XV w.*, „Znak” nr 205—206 (1971) s. 892—900; *Z zagadnień „peregrinationis religiosae” w średniowiecznej Europie*, *RH* 22: 1974 nr 2 s. 33—46. Z niezbyt licznych polskich prac dotyczących pą-

miejscach świętych oraz „miracula” związanych z tymi miejscami, do badań nad społeczeństwem średniowiecznym.

Można zaryzykować opinię, że ten nurt wysunął się (lub wysuwa) na czoło w nowszej nauce, co wypadnie uznać za zjawisko pozytywne. Zarazem jednak można by odnieść wrażenie, że nieco w cieniu znalazły się badania nad pielgrzymkami „samymi w sobie”, to znaczy nad historycznie określonym i zmiennym zjawiskiem ruchu pątniczego, jego zewnętrznymi uwarunkowaniami i prawami wewnętrznymi. Jako dobry przykład badań tego rodzaju wymienilibym obszerny artykuł Ludwiga Schmugge³, który dał pewien przegląd tematyki związanej z wyższą, zorganizowaną formą pątnictwa średniowiecznego, przy czym autor skupił swą uwagę na organizacyjnych i technicznych aspektach tegoż pątnictwa.

Obszerne i wielostronne (choć wobec rozległości i różnorodności zjawiska nadal nie wszechstronne) ujęcie znalazły pielgrzymki w naszym kręgu kulturowym w publikacji, którą omawiam. Pięknie wydana książka (oprócz 16 ilustracji barwnych, zdobi ją około 250 czarno-białych) stanowi trwałą pamiątkę odpowiedniej wystawy w monachijskim muzeum, otwartej w dniach 28 czerwca do 7 października 1984 r. Ponieważ trudno zakładać szerszą dostępność i znajomość tej publikacji w naszym kraju, pragnę zwrócić uwagę na większość z zamieszczonych w niej 45 bardziej lub mniej obszernych rozprawek. Ponieważ dokładniejsze omówienie tak znacznej liczby prac nadmiernie rozszerzyłoby ramy niniejszego przeglądu, ograniczę się do zwrócenia uwagi na poszczególne grupy tematyczne na jakie podzielono cały materiał, w ich zaś ramach na niektóre tylko — istotniejsze bądź bardziej oryginalne w ujęciu — prace.

Wyodrębniono sześć grup tematycznych. Pierwsza z nich, „Życie ludzkie jako pielgrzymka”, dotyczy — jak precyzuje podtytuł, „pielgrzymki jako ascezy i jako metafory”. Wstępny, z różnych względów zasadniczy charakter ma pierwsza z prac tej grupy: Lenz i Ruth Kriss-Rettenbeck, Ivan Illich, *Homo Viator — Ideen und*

nictwa w skali europejskiego średniowiecza zob. B. Przybyszewski, *Romańskie kościoły pielgrzymkowe*, Kraków 1979.

³ L. Schmugge, *Die Anfänge des organisierten Pilgerverkehrs im Mittelalter, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 64: 1984 s. 1—83 (por. omówienie tej pracy w „Kwart. Hist. Kult. Materialnej” 34: 1986 nr 2 s. 367—370). Por. tegoż autora: „*Pilgerfahrt mach frei*” — *Eine These zur Bedeutung des mittelalterlichen Pilgerwesens*, „*Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*” 74: 1979 s. 16—31; *Zu den Anfängen des organisierten Pilgerverkehrs und der Unterbringung und Verpflegung von Pilgern im Mittelalter*, w: *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*. Hg. v. H. C. Peyer, München—Wien 1983 s. 37—60; *Die Pilger*, w: *Unterwegssein im Mittelalter*. Hg. v. P. Moraw, Berlin—München 1985 s. 17 nn.

Wirklichkeit (s. 10—22). Edmond-René Labande, „*Pauper et peregrinus*”. *Les problèmes du pèlerin chrétien d'après quelques travaux recents* (s. 23—32) — autor zajął się m.in. motywacjami podejmowania pielgrzymek oraz oceną ruchu pielgrzymiego, nierzadko krytyczną, zwłaszcz wobec występujących w praktyce jego wynaturzeń. Do swego artykułu dołączył Labande dość obszerną bibliografię (s. 29—31) pątnictwa średniowiecznego. Interesujące zjawisko „głupców Chrystusowych” — ludzi którzy obrali szczególną formę życia duchowego: śmiech dla Chrystusa — od czasów wczesnobizantyjskich, poprzez „ioculatores Domini” na Zachodzie, po skomorochodów ruskich, to przedmiot artykułu Leopolda Kretzenbachera, *Narren am heiligen Orte* (s. 33—44). Metaforyczne znaczenia i odcienie pojęcia pielgrzymki zbadał Iso Baumer, *Wallfahrt als Metapher* (s. 55—64). Margit Wagner przedstawiła *Tradition der Askese bei Wallfahrten in Irland* (s. 45—54), głównie na przykładach „Czyścica św. Patryka” na wyspie Lough Derg oraz Góry Patryka (Croagh Patrick).

Prace przydzielone do drugiej grupy, „Wyruszenie pielgrzymów”, omawiają „przyczyny pielgrzymek i mentalność pielgrzymów”. Znalazły się tu następujące prace: Pierre Boglioni, *Pèlerinages et religion populaire au Moyen Âge* (s. 66—75); Pierre-André Sigal, *Les différents types de pèlerinage au Moyen Âge* (s. 76—86) — autor wyróżnia następujące rodzaje pielgrzymek: dewocyjna, poszukiwanie cudu, pokutna, polityczna i narodowa, pośmiertna i zaścępa, wspomina także o średniowiecznych i reformacyjnych głosach antypielgrzymkowych. Louis Carlen, *Wallfahrt und Recht* (s. 87—100) — omawia m.in. porządek prawny w obrębie pielgrzymki, statut prawny pielgrzymów, aspekty prawne podejmowania pielgrzymki oraz obrzędowości pątniczej. *Fusswallfahrt heute. Frömmigkeitsformen im sozialen Wandel der letzten hundert Jahre* (s. 101—113), to próba wskazania przyczyn i opisanie fenomenu wyraźnego renesansu pielgrzymki pieszej w czasach nam bliższych, pióra Wolfganga Brücknera. Do wieków średnich powrócił Ronald Williamson, *Medieval English pilgrims and pilgrimages* (s. 114—126). Może ten artykuł, a jeszcze bardziej obszerna literatura naukowa na temat pątnictwa angielskiego, przyczynią się do niezbędnej korekty potocznego wyobrażenia o tym zjawisku, spopularyzowanego poprzez słynne *Opowieści Kanterberyjskie* Chaucera ...

„Pielgrzym w drodze” (podróż, sprawozdanie, wyposażenie, pamiątka), to tytuł trzeciej grupy rozpraw. Omówiony niedawno przez L. Schmugge, w pracy wymienionej w przypisie trzecim problem hospicjów pielgrzymich poruszył Arnold Lassotta, *Pilger — und Fremdenherbergen und ihre Gäste. Zu einer besonderen Form des Hospitals vom Spätmittelalter bis in die Neuzeit* (s. 128—142). Na uwagę zasługuje zamieszczone pod koniec artykułu (razem z

mapą) opracowanie danych dotyczących pochodzenia pielgrzymów korzystających w XVII lub XVIII w. z hospicjów w Kolonii, Norymbberdze, Augsburgu. Znakomity badacz podróży średniowiecznych Jean Richard mógł nieco rozbudować odpowiednie partie swego „przewodnika” z r. 1981⁴, przedstawiając *Les relations de pèlerinage au Moyen Âge et les motivations de leurs auteurs* (s. 143—154). Bawarskich pielgrzymek do Świętej Góry (Svatá Hora) na południowy wschód od Pragi dotyczy artykuł Reinharda Hallera, „... und unser Geld bliebe im eigenen Lande!”. *Wallfahrtsantipropaganda — Formen, Wirkungen, Erfahrungen. Aufgezeigt am Beispiel der Bayerischen Pfingstprozessionen zum Heiligen Berg bei Příbram in Böhmen, 1795—1939* (s. 155—167). Leonie von Wilckens zajęła się odzieżą pielgrzymów (*Die Kleidung der Pilger*, s. 174—180), a Cordelia Spaemann — pieśniami pątnicznymi (*Wallfahrtslieder*, s. 181—192); wreszcie Kurt Köster — średniowiecznymi oznakami pielgrzymimi (*Mittelalterliche Pilgerzeichen*, s. 203—223). Od tych trzech prac dotyczących praktyki pątniczej od strony „technicznej” odbiega charakterem ostatnia rozprawka z tej grupy, dotycząca znanego bawarskiego sanktuarium maryjnego: Albrecht A. Gribl, *Altötting — Dorfen. Der Begriff der Mehrortswallfahrt anhand eines altbayerischen Beispiels* (s. 193—202).

Kolejna grupa prac dotyczy „Celu pielgrzymów” (Osoby żyjące, grób Apostoła, relikwie, obraz kultowy). Bernhard Kötting, największy dziś autorytet w tej dziedzinie (por. pracę cytowaną w przypisie pierwszym) omówił *Wallfahrten zu lebenden Personen im Altertum* (s. 226—234). Jeden z najsłynniejszych celów pielgrzymek zachodniego chrześcijaństwa — św. Jakub w Composteli doczekał się w omawianej tu księdze dwóch specjalnych rozpraw: Jana van Herwardena, *Saint James in Spain up to the 12th century* (s. 235—247) i Roberta Plötza, *Imago Beati Iacobi. Beiträge zur Ikonographie des Hl. Jacobus Maior im Hochmittelalter* (s. 248—264); zakres drugiej z tych prac jest naturalnie znacznie szerszy pod względem geograficznym. Relikwiarze (Patrick J. Geary, *The Saint and the Shrine. The pilgrims' goal in the Middle Ages*, s. 265—273) i kopie obrazów cudownych w pielgrzymkach (Hans Dünninger, *Wahres Abbild. Bildwallfahrt und Gnadenbildkopie*, s. 274—283), to dwa kolejne zagadnienia szczegółowe wiążące się z pielgrzymkami, uwzględnione w omawianym tomie. Cechy religijności ludowej w kościele Mariahilf koło Passawy (Walter Hartinger, *Mariahilf ob Passau. Entstehung und Verbreitung einer volkstümlichen Wallfahrt und Andachtsform*, s. 284—299), oraz kształtowanie się w czasach nam znacznie już bliższych tradycji Matki Boskiej — patronki lotników i awiacji w Loreto (Floriano

⁴ J. Richard, *Les récits de voyages et de pèlerinages* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 38), Turnhout 1981.

Grimaldi, *La madonna di Loreto patrona degli aeronauti* s. 300—305) — zamykają czwartą grupę.

Grupa piąta, „Miejsce święte” (miejsce łaski i zbawienia), jest ilościowo najobszerniejsza. Dwie rozprawy dotyczą Jerozolimy: Nikolaus Egender, *Jerusalem — Ziel der Pilger damals und heute* (s. 308—315) i S. Peter Cowe, *Pilgrimage to Jerusalem by the Eastern Churches* (s. 316—330). Dwukrotnie omówiono Rzym, choć obie prace dotyczą kwestii szczegółowych, nie zasadniczych z punktu widzenia głównego — obok Jerozolimy — celu pielgrzymek świata chrześcijańskiego. Są to prace: Bernharda Hansslera o dziejach niemieckiego hospicjum Campo Santo (*Romwallfahrt der Deutschen. Deutsches Hospiz auf dem Campo Santo Teutonico*, s. 331—340) oraz Giseli Goldberg, „*Peregrinatio, quam vocant Romana*”. *Miscellanea zu Stellvertreterstätten römischer Hauptkirchen* (s. 346—351). Kolejne artykuły dotyczą niektórych innych sanktuariów: Mariazell w Austrii (Elfriede Grabner, *Kultstätte und Heilbrauch. Zur therapeutischen Bedeutung des Wallfahrtsortes am Beispiel von Mariazell in Österreich*, s. 418—428), Lourdes we Francji (Wolfgang Brückner, *Lourdes und Literatur. Oder die Faszination des Massenkultes*, s. 429—442), Loreto (Walter Pötzl, *Santa — Casa — Kult in Loreto und in Bayern*, s. 368—382). Artykuł E. Grabner jest ważny ze względu na aspekt terapeutyczny, W. Brücknera — ze względu na analizę nowoczesnego kultu masowego, W. Pötzla — ze względu na egzemplaryczne zbadanie oddziaływania sanktuarium loretańskiego na obszarze Bawarii. Anna Maria Triputti zajęła się pielgrzymkami w Apulli (*Aspetti culturali e culturali del pellegrinaggi pugliesi*, s. 383—395). Elisabeth Walther przedstawiła nowożytnie pątnictwo w zachodniej Irlandii (*Wallfahrten im Westen Irlands*, s. 396—406). Ważnego problemu odpustów w średniowieczu, tak istotnego w rozwoju ruchu pątniczego zwłaszcza pod koniec tej epoki, dość niestety powierzchownie dotknął Georg Schwaiger, *Der Ablass im Mittelalter* (s. 341—345).

Ostatnia grupa prac zatytułowana została „Pielgrzymka i społeczeństwo” (lud, naród, ekumena). Z grupy tej wymienilibym te prace, które ze względu na odległą nieraz od Europy tematykę uwydatniają powszechność zjawiska ruchu pielgrzymiego, a zarazem umożliwiają dostrzeżenie różnych jego uwarunkowań i przejawów: Joaquín Allende-Luco, *Wallfahrt und Volk. Ein Beitrag aus lateinamerikanischer Sicht* (s. 444—458), Guy Laperrière, *Pèlerinages et pèlerins au Québec: trois siècles d'histoire* (s. 459—472), Gabriel Llompant, *Das Mirakelbuch des Abtes Pedro de Burgos und die Fahrten von Pilgern aus Mallorca zum Wallfahrtsort Santa Maria de Montserrat* (s. 472—482), Oliva Wiebel-Fanderl, *Die Verehrung der Altöttinger Muttergottes* (s. 499—512), Ursula King, *England's Nazareth. Pilgrimages to Walsingham during the Middle*

Ages and today (s. 527—542). Pro domo sua wspomnę jeszcze o artykule Jerzego Galinskiego, *Peregrinatio et Visitatio. Die Wege der Muttergottes von Tschenstochau* (s. 483—487), niestety — jedynym w zbiorze (poza kilkoma ilustracjami) polonicum, a także — z innych względów — o artykule Beate Heidrich, „*Die Heimat nicht vergessen ...*” *Zu Geschichte und Funktion der Vertriebenenwallfahrt nach Altötting* (s. 513—526), stanowiącym politycznie niedwuznacznym zgrzyt w tak skądinał wartościowej księdze.

Powyższe wyliczenie rozpraw i esejów w pracy zbiorowej *Wallfahrt kennt keine Grenzen* daje, jak sądzę, pewne wyobrażenie o bogactwie jej treści. Wspomnieliśmy o pięknej szacie edytorskiej i graficznej książki; skorzystała ona z jedynej w swoim rodzaju okazji, jaką było zgromadzenie w salach monachijskiego muzeum wielu cennych eksponatów nie tylko z Republiki Federalnej Niemiec. Należy podkreślić, iż materiał ilustracyjny jest nie tylko okazały, lecz także (co ważniejsze) ściśle zintegrowany z ilustrowanym tekstem. Oprócz dokumentacji w obszernych nieraz przypisach do poszczególnych rozpraw (tylko nieliczne rozprawy zachowały charakter eseistyczny), wartość informacyjną omówionej publikacji podnosi opracowana przez Edith Chorherr osobna bibliografia pielgrzymek (s. 543—568). Publikację zamykają indeksy osób, miejscowości i rzeczowy.

Ze znanych mi nowszych publikacji, *Wallfahrt kennt keine Grenzen* zbliża się najbardziej do uniwersalnego ujęcia zjawiska ruchu pątniczego w świecie chrześcijańskim na Zachodzie. Nauce polskiej, która, mimo dotychczasowych osiągnięć, wiele jeszcze ma do zrobienia na tym polu, znajomość omówionej publikacji nie tylko poszerzy skalę i głębię znajomości zjawiska, lecz także może być pożyteczna jako impuls — zwrócenie uwagi na sprawy i aspekty aktualne także w naszej polskiej rzeczywistości, zarówno historycznej jak i obecnej.